

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

UMUMIY TILSHUNOSLIK fanidan

KURS ISHI

MAVZU : TIL VA NUTQ BIRLIKLARI

**Bajardi
Qabul qildi**

**M. Hayitov
Rasulov R.**

TOSHKENT—2011

KURS ISHI REJASI

1. TIL BIRLIKLARI

2. NUTQ BIRLIKLARI

**3. TIL VA NUTQ BIRLIKLARINING DIALEKTIK
MUNOSABATI**

1. TIL BIRLIKLARI

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hamda ijtimoiy-individual hodisalar sifatida jamiyatga tengi yo'q aloqa quroli va aloqa usuli bo'lib xizmat qiladi.¹ Shunday ekan, til va nutq jarayoni qanday amalga oshadi? Qanday birliklar bilan «ish ko'radi»? Umuman, til va nutq birliklariga qanday birliklar kiradi-yu ularga xos xususiyatlar nimada? Ular orasidagi o'zaro munosabat, bog'liqlik qanday kechadi?

Hozirda tilshunoslikda, xususan, o'zbek tilshunosligida til va nutqning asosiy birliklari sifatida fonema, morfema, leksema, model va tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi hamda gap kabilar qayd etiladi. Aniqrog'i, til birliklariga: fonema, morfema, leksema va modellar; nutq birliklariga: tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi, gap va boshqalar kiritiladi.

Til va nutq o'zaro bog'liq ekan, bundan o'z-o'zidan - mantiqiy ravishda til va nutq birliklarining ham o'zaro bog'liqligi, o'zaro «ajralmas» aloqada ekanligi tushunchasi kelib chiqadi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin emas. Negaki, til va nutqning bog'liqligi, jamiyatdagi vazifasi ular birliklarining faoliyati, faolligi sababli yuz beradi. Til va nutqning o'zaro munosabati aslida ular birliklarining o'zaro bog'liqligidan, munosabatidan kelib chiqadi. Til va nutq jamiyatdagi o'z «operatsiyalarini», ta'sir qilish quvvatini muayyan birliklari orqali amalga oshiradi.

Aslida til birliklari muammosini hal qilish nutq birliklarisiz, nutq birliklari muammosini hal qilish esa til birliklarisiz amalga oshmaydi. Ularning dialektik bog'liqligi, munosabati ham shunda. Boshqacha aytganda, nutq birliklari nutqda til birliklaridan hosil bo'ladi, ya'ni nutq birliklari asosida til birliklari mavjud bo'ladi. Til birliklari nutq birliklari uchun moddiy asos vazifasini o'taydi. Nutq birliklari (tovush, so'z, so'z birikmasi, gap kabilar) aslida tilning - til birliklarining harakatdagi ko'rinishi, faolligidir.

Til va nutq dialektikasi quyidagi birliklar orqali namoyon bo'ladi.

¹ Bu haqda qo'shimcha ma'lumot olish uchun "Til va nutq" bo'limiga qarang.

1. 1. Fonema

Til birligi bo'lgan fonema fonologik sath obyekt sifatida muayyan jihatlari bilan boshqa til birliklaridan ajralib turadi, nisbiy mustaqillikka ega bo'ladi.

Fonema tilning boshqa birliklariga nisbatan, aytilganidek, eng kichik (minimal) birligi bo'lib, til sistemasida (strukturasida) eng katta (maksimal) vazifa bajaradi. Boshqacha aytganda, fonema hajm taqozosiga ko'ra minimal, ammo vazifasiga, «amalgacha», til strukturasida tutgan mavqeiga ko'ra tengi yo'q maksimal birlik hisoblanadi. Aniqrog'i, fonema moddiy birlik-tovush sifatida tilni ham, uning qator birliklarini, shuningdek, nutq birliklarini ham «yaratadi», «yasaydi», ya'ni u ushbu birliklarning moddiy ashyosi, qurilish materiali hisoblanadiki, fonemalarsiz-tovushlarsiz na til (nutq), na uning birliklari mavjud bo'ladi, muayyan vazifa bajaradi.

Demak, til birligi muammosini yoritish mantiqan fonemasiz (tovushsiz) uning xususiyatlarini aniqlamasdan amalga oshmaydi, to'liq, mukammal bo'lmaydi. Bu – aksioma. Shunday ekan, fonemaning o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi? Bular:

1. Fonema (tovush) tilning eng kichik qurilish materiali, moddiy birligi bo'lib, ta'sir qilish, sezgi uyg'otish quvvatiga ega.

2. Til va nutq birliklari-morfema, leksema, so'z kabilar asosida fonema (tovush) yotadi. Fonema ushbu birliklarning tovush qiyofasini tashkil qiladi.

3. Fonema morfema va so'zlarni tovush jihatidan farqlaydi. Qiyoslang: b o t – b o r – b i r – k i r; g u l – k u l – k e l – k i m va boshqalar. Shunga ko'ra mazkur so'z ma'nolarida o'zgarish, farqlanish yuz beradi. Boshqacha aytganda, fonema muayyan birliklarning mazmun (ma'no) jihati bilan bog'lanadi. Demak, fonema til (nutq) birliklarini tashkil qilishiga, ularni tovush jihatidan farqlashiga, mazmun jihatiga ta'sir qilishiga ko'ra ijtimoiy vazifa bajaradi, ijtimoiy birlik hisoblanadi.

4. Fonema faqat bir tomonlama birlik–ifoda tomoniga ega. U til birligi sifatida

muayyan belgi hisoblanmaydi.²

5. Fonema soʻzlovchilarning xotirasida oʻzining tipik farqlovchi belgilari yigʻindisi zaminida shakllangan maxsus ideal «akustik nazorat» yoki «tovush obrazi» sifatida saqlanadi. Fonemaning farqlovchi belgilari esa artikulyasion (nutq aʼzolarining avtomatlashib yoki standartlashib qolgan tipik harakati, holati haqidagi tasavvur) va akustik (fonema aloqador boʻlgan tovush tipiga xos talaffuz sifati: oʻziga xos balandligi, kuchi, tembri, choʻziq – qisqaligi kabi) belgilar haqidagi tasavvurlar asosida qaror topadi.³

6. Fonema inson nutq aʼzolari yordamida hosil qilinadigan tovush tiplarining andozalari boʻlib, ular psixik – akustik obrazlar «galereyasi», qatori sifatida bizning xotiramizda saqlanadi. Soʻzlovchilar ushbu psixik – akustik obrazlar asosida nutq aʼzolarini harakatga keltiradi va natijada, fonemalarning nutqiy koʻrinishlarini (tovushlarni) hosil etadi.⁴

7. Fonema invariant sifatida namoyon boʻladi, yaʼni u til birligi sifatida umumiylik hisoblanadi, nutqdan tashqaridagi–nutqqacha boʻlgan – reallashmagan birlik boʻladi, «nofunksional» holat.

8. Fonemaning nutqdagi – soʻz (soʻz formasi), soʻz birikmalari tarkibidagi koʻrinishi, qurshov tovushlari taʼsirida paydo boʻlgan qiyofasi uning variantidir. Demak, bunda fonemaning variantlari maʼno farqlamaydi. Chunki ular bir fonemaning turli soʻz tarkibida namoyon boʻlishi, qoʻllanishi hisoblanadi. Qiyoslang: *uyim, tun, turmush, yugur, urgʻu, quruvchi* va boshqalar. Ushbu soʻzlardagi u bir fonemaning – u fonemasining - invariantning turlicha variantlari, xususiyliklari boʻlib qayd etiladi.

Aytilganlardan maʼlum boʻldiki, tilning eng kichik qurilish materiali sifatida fonemalarning eng muhim, bosh vazifasi – fonologik xususiyati morfema, leksema, soʻz kabi maʼno ifodalovchi birliklarni hosil qilish – ularning tovush tomonini shakllantirish hamda oʻrni bilan tovush jihatini farqlash kabi ijtimoiy

² Qar:V.M. Solntsev. Oʻsha asar. 114-,115-betlar.

³ H.Neʼmatov,O.Bozorov. Oʻsha asar, 12-bet.

⁴ H.Neʼmatov, O.Bozorov.Oʻsha asar, 13-bet.

vazifalarni bajarishdir.

1. 2. Morfema

Til birligi bo'lgan morfema morfologik birlik sifatida o'zining moddiy asosi, qurilish materiali bo'lgan fonemadan – tovushdan farqlanadi.

Dialektik falsafaning umumiylik va xususiylik kategoriyasi nuqtayi nazaridan morfema ham, fonema ham til birliklari sifatida umumiylikka ega. Ayni vaqtda xususiylik umumiylikning voqelanishi, umumiylikning muayyan vaziyatda aniq namoyon bo'lishi ekan, morfemaning umumiylikdan xususiylikka o'tishi, fonemadan farq qilishi, o'ziga xosligi nimada? degan haqli savol tug'iladi.

Eslatamiz, morfema termini tilshunoslikka Ivan Boduen de Kurtene tomonidan kiritilgan bo'lib, so'zning eng kichik ma'noli qismini ifodalash uchun qo'llangan.⁵ Demak, ushbu fikrdan morfemaning muayyan ma'noga egaligi, ma'no ifodalash tushunchasi kelib chiqadi. Aynan mana shu nuqtada morfema fonemadan farq qiladi. Shuningdek, morfema ma'noga ega bo'lishiga ko'ra tilning eng kichik ma'noli birligi hisoblanadi. Bu o'rinda morfemaning tilning eng kichik ma'noli birligi ekanligi ma'no ifodalash mezonidan kelib chiqadi. Demak, fonema til birligi sifatida hajm taqozosiga ko'ra eng kichik birlik bo'lsa, morfema til birligi sifatida ma'no ifodalash xususiyatiga ko'ra eng kichik birlik sanaladi, ya'ni morfema ma'noli birlikning eng so'nggi, oxirgi chegarasi hisoblanadi. Shunga ko'ra, u boshqa ma'noli qismlarga ajralmaydi. Qiyoslang: *kitoblar: kitob+lar; temirchi: temir+chi; mustaqillik: mustaqil+lik; yurtim: yurt+im* kabi so'zlardagi umumiylik xususiyatiga ega bo'lgan –lar, –chi, –lik, –im kabilar.

Ma'lum bo'ldiki, morfemalar, qayd etilganidek, shakl va mazmun, moddiy va ma'noviy, tashqi va ichki tomonlarning o'zaro bog'liqligidan, bir butunligidan iborat ikki jihatli til birligidir.

Morfema bilan bevosita bog'liq bo'lgan, muayyan vazifa bajaruvchi morf (morfa) va allomorf (allomorfa) tushunchalari – terminlari ham mavjud.

Morf (morfa) nutq jarayonida qo'llanayotgan so'zning – so'z shaklining

⁵V.M.Solntsev. O'sha asar, 246-bet.

(formasining) tarkibida ishtirok etayotgan morfemaning «qiyofasi», varianti, ko‘rinishidir. Morf bevosita muayyan so‘z bilan – so‘z shaklida qo‘llanishi, voqelanishi bilan, uning tarkibiy qismi ekanligi bilan xarakterlanadi. Qiyoslang: *tonggi, kechki; tomga, yo‘lakka, yotoqqa*. Demak, qayd etilgan so‘z formalarida qo‘llanayotgan – gi, – ki; –ga, – ka, – qa morflarning jami bir morfemani tashkil qiladi, ya’ni –gi, –ki bitta morfema; –ga, –ka, –qa esa bitta morfema hisoblanadi. Ayni vaqtda ushbu morfalar biri ikkinchisiga nisbatan allomorf(a) – morfemaning varianti – so‘z shakli tarkibidagi ko‘rinishi hisoblanadi.

Ma’lum bo‘ldiki, allomorf(a) morfemaning varianti bo‘lib, alohida morf(a) sifatida o‘ziga mos, muvofiq keladigan so‘z shakli tarkibidagina ishtirok etadi. Allomorf sifatida kuzatiladigan har bir morf(a)ning qo‘llanish imkoniyati chegaralangan bo‘lib, u faqat o‘zi uchun qulay bo‘lgan sharoitda yuzaga chiqadi, tanlab qo‘shiladi. Morfning – allomorfning biri o‘rnida ikkinchisi ishlatilmaydi. Qiyoslang: *tonggi-tongki, kechki - kechg*i. Bunga fonetik vaziyat, fonetik shakl va semantika yo‘l qo‘ymaydi. Demak, allomorflar qo‘llanadigan so‘z formalari qanday qabul qilingan bo‘lsa, shunday shaklda namoyon bo‘ladi.

Xullas:

1. Morfema fonema bilan til birligi sifatida umumiylikka ega.
2. Morfema tilning muayyan ma’noli birligi sifatida fonemadan farq qiladi, o‘ziga xoslikka, xususiylikka ega bo‘ladi.
3. Morfemalar ifoda va mazmun tomonlarining birligidan tashkil topadi.
4. Morfema so‘z kabi nutqiy – sintaktik mustaqillikka ega emas. U nutqda leksema, so‘z (so‘z formasi) tarkibida funksional qism sifatida qo‘llanadi.
5. Morfema so‘z formasi tarkibida morf va allomorf kabi ko‘rinishlarda – variantlarda ham namoyon bo‘ladi.

1. 3. Leksema

Til birligi bo'lgan leksema fonema va morfema kabi til birliklaridan, umumiylikdan til va nutq dialektikasida o'ziga xos voqelanishi, muayyan belgi-xususiyatlari bilan ajralib turadi. Uning o'ziga xosligi shundaki, u ham til birligi, ham nutq birligi bo'la olishi, shunga ko'ra murakkabligi bilan xarakterlanadi.

Ushbu lisoniy hodisa til birligi sifatida leksema-umumiy bo'lsa, ammo nutq birligi sifatida esa u so'zdir, xususiydir. (Bu haqda «So'z» bo'limiga qarang).

Leksemaning til birligi sifatidagi o'ziga xosligi nimada?

Leksema til birligi sifatida o'zaro uzviy bog'liq ikki tomonning yaxlitligidan, bir butunligidan iboratdir. «Bu butunlikning bir tomonini leksemaning fonematik – akustik strukturasi (nomema), ikkinchi tomonini esa ideal birlik – ma'lum tushuncha zaminida shakllangan ma'no (vazifa) – semema tashkil etadi».⁶

Demak, leksema ham morfema kabi ikki tomonning: tovush va ma'noning, ifoda va mazmunning o'zaro bog'liqligidan, bir butunligidan tashkil topadi.

Til birligi bo'lgan leksemaning tashqi-ifoda tomoniga uning shakli, tovush jihatiga – nomema kirsa, leksemaning semema, ma'no – mazmun tomoniga denotatlar – narsa, hodisa, harakat, holat, belgi – keng ma'nodagi muayyan predmetlar kiradi. Demak, leksema ularni–keng ma'nodagi muayyan predmetlarni nomlaydi. Boshqacha aytganda, «Obyektiv olamda (daraxt) deb nomlanuvchi qattiq tanali o'simlik turlari (denotatlar) mavjud. Bu denotatlar bizning ongimizda daraxt tushunchasini shakllantirgan. O'z navbatida (daraxt) tushunchasi esa (daraxt) leksemasining ma'nosiga asos bo'lgan, bu ma'noning o'z navbatida (d), (a), (r), (a), (x), (t) fonemalar tizmasi (kompleksi) bilan tarixiy – ijtimoiy bog'lanishi til birligini yuzaga keltirgan. Albatta, (daraxt) tushunchasi (daraxt) leksemasining ma'nosi bilan aynan teng emas, lekin u bilan aloqada, munosabatdadir.

Til birligi bo'lgan leksemaning mazmun tomoni semema ham leksemaning

⁶ Н.Не' matov, О.Bozorov. О 'sha asar, 14 –bet; А.А. Леонтьев. Слово в речевой деятельности. - М., 1965, 9-bet.

tashkil etuvchi tomoni (tovush substansiyasi) kabi tarkibiy qismlardan iborat. Masalan, *(aka)* va *(uka)*, *(opa)* va *(singil)* leksemalarining ma'no komponentlarini – semalarini olib ko'raylik:

(aka) – qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, erkak, katta.

(uka) – qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, erkak, kichik.

(opa) – qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, ayol, katta.

(singil) – qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, ayol, kichik.

Ko'rinib turibdiki, bu leksemalar ma'nosida o'zaro o'xshash, farqlanuvchi va takrorlanuvchi qismlarni – semalarni ko'rish mumkin. Bu semalar o'zaro birikib, yangi butunlikni, sememani – leksemaning ichki tomonini hosil qilgan»⁷.

Leksemaning eng muhim, yetakchi xususiyati uning jamiyat a'zolari uchun tayyorligi, naqdligi, umumiy va yaxlitligidir. Qiyoslang: *vatan, zamon, ish, dunyo, rasm, kitob, oq, kuch, shamol, o'n, yuz, ol*, ko'k kabi minglab tayyor birliklar voqelikdagi muayyan narsa, belgi, miqdor, harakat, holat, xususiyatlarni nomlab, atab, ifodalab keladi⁸. Demak, leksemalar nutq faoliyatida o'zlariga grammatik qo'shimachalarni, umumlashma ma'noli turlicha affiksial morfemalarni birlashtirib, so'z formasi shaklida nutq birligiga aylanadi, nutq birligi hisoblanadi. Qiyoslang: *Bog'imizda gullar o'sadi* gapida *bog'*, *gul*, *o's* leksemalari muayyan affiksial morfemalarni olib, turlicha vazifalarni bajarib kelmoqda⁹.

Prof. Sh.Rahmatullayev ta'kidlaganidek, «leksema-asosiy, birlamchi til birligi bo'lib, til qurilishining lug'at boyligiga mansub, shunga ko'ra lug'at birligi, leksik birlik deb ham yuritiladi».¹⁰

Leksema umumiyligi aslida til umumiyligidan kelib chiqadi. Chunki til nutqqa nisbatan umumiy bo'lib, uning birliklari ham o'z-o'zidan, mantiqan umumiylik sifatida voqelanadi.

⁷ H.Ne' matov, O.Bozorov. O 'sha asar. 16-bet.

⁸ Qar:H.Ne' matov,R.Rasulov. O 'sha asar, 38-bet.

⁹ H.Ne' matov,R.Rasulov.O 'sha asar, o 'sha bet.

¹⁰ Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. T., 2006, 22-bet.

Xullas,

1. Leksema til birligi sifatida tayyorligi, yaxlitligi va jamiyat a'zolari uchun umumiyliigi, ular xotirasida mavjudligi bilan o'ziga xosdir.
2. Leksema ifoda va mazmun tomonlarning bog'liqligidan, bir butunlikdan tashkil topib, muayyan predmetlarni atash, nomlash vazifasini bajaradi.
3. Leksema fikr almashish jarayonida so'z birikmasi va gap kabi nutq birliklari uchun material vazifasini o'taydi.
4. Leksema nutq faoliyatida so'z (so'z formasi) sifatida voqelanib, nutq birligi bo'lish imkoniga ega bo'ladi. U til sistemasining leksik birligi, lug'at boyligi hisoblanadi.
5. Leksemaning til birligi sifatidagi umumiyliigi til umumiyligidan kelib chiqadi. Chunki til va nutq dialektikasida til umumiy, nutq esa xususiy hisoblanadi.

1. 4. Model

Til birligi bo'lgan modellar muayyan qolip, lisoniy (lingvistik) formula, tayyor qurilma, andaza sifatida tilga xosligi bilan ajralib turadi.

Ushbu modellar – qoliplar asosida leksemalar birikadi, leksemalar va morfemalar birikadi, so'z formalari, so'z birikmalari, gap kabi nutq birliklari hosil bo'ladi. Anig'i, «til birligi hisoblanadigan modellarga, asosan, so'z yasalishi, so'z birikmasi va gap qurilishiga oid bo'lgan mavhum qoliplar, chizmalar kiradi».¹¹

Demak, til birligi bo'lgan modellar turlicha bo'lib, ular asosida yuzaga kelgan til (nutq) birliklarining mazmun jihati ham turlicha bo'ladi. Masalan, so'z birikmalari modellari leksik-semantik bosqichdagi nominatsiyadan sintaktik-kommunikativ bosqichdagi nominatsiyani vujudga keltiradi. O'z navbatida gap modeli esa birlamchi sintaktik-kommunikativ nominatsiyani, ya'ni ma'lum voqea yoki vaziyatning murakkab atamasini hosil qiladi. Masalan, [[ot]+ [sifat]] gap modeli ma'lum subyekt yoki predmetning biror vaziyat bilan bog'liq situativ belgiga egalik holati haqidagi fikrni anglatishga xizmat qiladi. Qiyoslang: *Gul*

¹¹ H.Ne' matov, O.Bozorov.O 'sha asar, 18-bet.

qizil, Osmon tiniq, Cho'l katta kabi. Demak, modellar - qoliplar til birliklarining o'zaro birikish yo'li, usulidir.

Xullas, til sistemasi fonema, morfema, leksema va model kabi tilning sistem xarakterdagi ichki turlicha yaruslariga (sathlariga) oid bo'lgan ruhiy – psixik birlik sifatida xotirada yashovchi o'zaro dialektik bog'langan til birliklaridan tashkil topadi.

Til imkoniyat, nutq esa voqelik-ushbu imkoniyatning namoyon bo'lishi ekan, til imkoniyati til birliklari orqali mavjud ekan, demak, imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari nutqda - nutq birligi sifatida voqelanadi, namoyon bo'ladi. Negaki, voqelik imkoniyatning voqelanishi, moddiy «qiyofasi»dir. Shunga ko'ra nutq birliklari bo'lgan tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi va gap kabi hodisalarning o'ziga xosligi, muhim jihatlari nimada? degan savolning tug'ilishi tabiiydir.

2. NUTQ BIRLIKLARI

2.1. Tovush

Tilning eng kichik (minimal) birligi fonema ekan, demak, nutqning eng kichik (minimal) birligi tovush hisoblanadi. Negaki, tovush fonemaning nutqdagi aniq namoyon bo'lishi, muayyan ko'rinishi, harakatidir.

Fonema fonologik birlik sifatida fonetik birlik bo'lgan tovush bilan uzviy aloqada – munosabatda bo'ladi. Bu mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Nutq birligi bo'lgan tovushlar xususiylik sifatida tilning ashyosi, moddiy material bo'lib, fizik, akustik, fiziologik hamda lingvistik (lisoniy) kabi qator belgilarga egaligi bilan o'ziga xosdir. Anig'i, tovushning talaffuzi, ta'sir qilishi, sezgi uyg'otishi, balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, aniqligi kabi qator xususiyatlari borki, bular fonetikaning fizik – akustik, anatomik – fiziologik,

perseptiv va lingvistik – funksional aspektlari deb qaraladi.¹²

Tovushning til sistemasidagi eng muhim xususiyati uning til (nutq) birliklarining: morfema, leksema, soʻz (soʻz formasi) kabilarning moddiy qiyofasini, ifoda tomonini, shaklini qurishdir, shakllantirishdir. Demak, tovush til sistemasining eng asosiy, eng dastlabki qurilish materiali, moddiy asosidir. Boshqacha aytganda, masalan, soʻzning moddiy tomoni uning tovush qobigʻini tashkil qiladi. Tovush qobigʻi esa muayyan narsa, predmet, xususiyat bilan bogʻlanib, ijtimoiy ahamiyatga ega boʻladi.¹³

Tovush oʻzi yaratgan, «qurgan» soʻzni tovush jihatdan farqlash, demak, maʼno jihatdan farqlash, fonetik-semantik differensiatsiya qilish uchun xizmat qilsa, u fonema – til birligining koʻrinishi, voqelanishi sifatida baholanadi.

Har bir tovush til birligi – fonema boʻlish qobiliyatiga ega. Qiyoslang: *bor-bol; bor-bir; bor-tor* va boshqalar. Shuningdek, har bir fonema nutq birligi – tovush boʻlish imkoniyatiga ega. Qiyoslang: *u – tun, tush, tut, tuz, tur; o-ol, ot, osh, oy, ona, ota* va boshqalar.

Demak, fonemaning tovushga, tovushning fonemaga oʻtishi mantiqiy – zaruriy jarayon boʻlib, til va nutq dialektikasining fonema va tovush orqali voqelanishidir.

Fonema va tovush nisbiy butunlik, nisbiy yaxlitlik sifatida til va nutqda, aytilganidek, ijtimoiy vazifa bajaradi.

Fikrimizcha, tarixiy – etimologik jihatdan tovush birlamchi. Chunki u talaffuz qilinish va eshitilish jarayoni bilan bogʻliq, yaʼni dastlab nutq - nutq tovushlari paydo boʻlgan, nutq yuzaga kelgan. Tovushning fonema sifatida baholanishi esa ikkilamchi boʻlib, jamiyat taraqqiyotining – til (nutq) taraqqiyotining muayyan davrida, keyingi bosqichlarida yuzaga kelgan, «yaratilgan».

Xullas, tovush nutq birligi sifatida nutqiy faoliyatni, nutqiy jarayonni taʼminlovchi moddiy birlikdir.

Shunday qilib,

¹²Qar: Ю.С.Степанов.Основы общего языкознания.– М.,1975, 63-71 betlar. H.A.Jamolxonov.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili. 1-qism. -T., 2004, 22-30 betlar.

¹³ S.Usmonov.Oʻsha asar, 127-bet.

1. Tovush – nutq birligi, fonemaning nutqdagi voqelanishi, harakati, uning moddiy asosi.
2. Tovush – xususiylik sifatida fizik, akustik, fiziologik va lisoniy (lingvistik) belgilarga ega.
3. Tovush – til (nutq) birliklarining (morfema, leksema, soʻzlarning) moddiy qobigʻi, ifoda tomoni sifatida muayyan predmet bilan bogʻlanadi.
4. Tovush fonemaning voqelanishi sifatida muayyan birliklarni fonetik-semantik jihatdan farqlaydi, ijtimoiy vazifa bajaradi, ijtimoiy ahamiyatga ega boʻladi.
5. Har bir tovush fonema boʻlish qobiliyatiga ega. Tovush fonemaga, fonema tovushga oʻtib turadi.
6. Tovush tarixiy – etimologik – kelib chiqishi, paydo boʻlishi jihatidan birlamchi, fonema-ikkilamchi.

2. 2. Soʻz

Nutq birligi boʻlgan soʻz (soʻz formasi) nutq faoliyati bilan bevosita bogʻlanadi, nutq jarayonida voqelanadi. Shunga koʻra u nutq birligi, nutq «boyli» hisoblanadi. Aslida soʻz (soʻz formasi) nutq birligi boʻlgan tovushdan – tovush kompleksidan iborat ijtimoiy belgidir. Soʻz (soʻz formasi) real birlik, xususiylik, aniqlik sifatida mavjud boʻladi. Boshqacha aytganda, «Leksema – til birligi tayyor va turlicha imkoniyatlar majmuasi boʻlsa, soʻz uning voqelanishi, roʻyobga chiqishi, aniq shakl, mazmun va vazifa kashf etgan moddiy koʻrinishidir. Har bir leksema nutqda muayyan soʻz sifatida namoyon boʻladi».¹⁴ Demak, leksema va soʻz umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bogʻlangan boʻlib, soʻz xususiylik sifatida umumiylikning – leksemaning amaldagi koʻrinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir.

Shunday qilib, til birliklari boʻlgan leksemalarning «... nutqda voqelangan aniq

¹⁴ H.Neʼmatov, R.Rasulov. Oʻsha asar, 47-bet.

shakl, mazmun va vazifaga ega ko‘rinishiga so‘z deyiladi».¹⁵

Xulosa shuki, leksema va so‘z munosabati aslida til va nutq bog‘liqligining, o‘zaro aloqadorligining muayyan birliklardagi aniq ko‘rinishi, tasdig‘idir.

Nutq birligi bo‘lgan so‘z, aytilganidek, tovushdan tashkil topgan ijtimoiy - individual belgi bo‘lib, shunga ko‘ra u moddiylik bilan – dastavval tovush tomoni (perseptiv vazifasi) bilan ajralib turadi.

So‘zning nutq faoliyatidagi asosiy vazifasi atama-nominativ vazifa bo‘lib, u obyektiv borliqdagi turlicha muayyan narsa-predmetlar, voqea-hodisalar, harakat-holatlar, belgi-xususiyatlar bilan bog‘lanadi, ularni ifoda etadi, anglatadi, ular haqida muayyan ma‘no, tushuncha beradi. Ayni vaqtda so‘z jamiyat a‘zolari xotirasida muhrlanib, ular tomonidan bir xilda qabul qilinadi, bir xilda tushuniladi. U gapda, matnda qayd etilib, kuzatishda beriladi.

Ma‘lum bo‘ldiki, so‘z tovush tomoniga (perseptiv vazifasi), atamalik xususiyatiga (nominativ vazifasi) hamda ma‘no, tushuncha ifodalashiga (signifikativ vazifasi) ko‘ra nutq birligi sifatida mukammalligi, fonema (tovush) va morfema kabi til birliklarini o‘z tarkibiga olishi, kommunikativ jarayonda yetakchilik qilishi bilan ajralib turadi, muhim sanaladi.

Shuningdek, so‘z tovush va ma‘noga ega bo‘lishidan, o‘z tarkibiga fonema va morfema kabi alohida til birliklarini olishidan tashqari u gapning vazifasi bo‘lgan fikr ifodalashni ham bajaradi. So‘z gap bo‘lib kela oladi. So‘zga xos bu xususiyat, ayniqsa, fe’llarda kuzatiladi. Qiyoslang: *keldi – u keldi, mudradim – men mudradim, borsang – sen borsang, yozdik – biz yozdik* va boshqalar. Demak, nutq birligi bo‘lgan so‘zda nutqning boshqa birligi bo‘lgan gapni ham ko‘rish mumkin.

So‘z har qanday so‘z birikmasi, gap va matn kabi sintaktik butunliklarning asosi, birlamchi material sanaladi. Fikr almashish jarayoni aslida so‘zlardan, ularning semantik-sintaktik bog‘lanishidan – valentlik munosabatiga kirishuvidan sodir bo‘ladi. Shunga ko‘ra so‘z o‘zining asosiy nominativ vazifasini nutq jarayonida bajaradi. Shu jarayonda u ma‘no aniqligiga, pozitsion mustaqillikka ega bo‘ladi, muayyan sintaktik vazifada namoyon bo‘ladi.

¹⁵ H.Ne’matov, R.Rasulov. O‘sha asar, o‘sha bet.

Demak, soʻz semantik-morfologik jihatdan shakllanganligi bilan, sintaktik birlik boʻlish imkoniga egaligi bilan oʻziga xosdir¹⁶.

Xullas:

1. Soʻz nutq jarayonida voqelanishiga koʻra nutq birligi hisoblanadi.
2. Soʻz leksemaning – til birligining nutqda muayyan shakl va mazmunda namoyon boʻlishidir, amaldagi harakati, nutqiy koʻrinishidir.
3. Soʻz va leksema oʻzaro umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bogʻlangan boʻlib, soʻz xususiylik sifatida voqelanadi. Soʻz xususiyligi nutq xususiyligining mantiqiy davomidir.
4. Soʻz va leksema munosabati asosida til va nutq munosabati, bogʻliqligi yotadi.
5. Soʻz pereseptiv, nominativ va signifikativ vazifalariga koʻra ajralib turadi.
6. Soʻz nutqda gapning vazifasi boʻlgan fikr ifodalashni ham bajaradi. Soʻz gap boʻlib kela oladi.
7. Soʻz oʻzaro bogʻliq boʻlgan fonetik, grammatik va semantik jihatlarning jamidir.

2. 3. Soʻz birikmasi

Nutq birligi boʻlgan soʻz birikmasi nutqiy hosila sifatida til va nutq birliklarining – leksema va soʻzlarning nutq faoliyatida erkin birikuvidan, mantiqiy – maʼnoviy munosabatga kirishuvidan yuzaga keladi. Aniqrogʻi, soʻz birikmasining oʻziga xosligi, yaratilishiga koʻra eng muhim jihati shundaki, u nutq jarayonida «yetishtiriladi», hosil boʻladi, aktual birlikka aylanadi.

Soʻz birikmasi mustaqil maʼnoli soʻzlarning (leksemalarning) oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga kelib, gap bilan soʻz orasidagi oraliq nutqiy birlik – nutq mahsuli sifatida baholanadi. U gap uchun qurilish materiali boʻlib xizmat qiladi. Ayni vaqtda soʻz birikmasi soʻzga nisbatan ham shaklan - miqdoran, ham mazmunan–sifat jihatdan boyligi, kengligi, mukammalligi va aniqligi bilan ustun turadi.

¹⁶ Soʻz haqida “Tilning ikki jihati: ifoda va mazmun jihatlari” boʻlimiga qarang.

Ma'lum bo'ldiki, so'z birikmasining yaratilishida so'zlar xizmat qiladi, gaplarning yaratilishida esa so'z birikmalari xizmat qiladi.

So'z birikmasi muayyan mazmun jihatiga ega bo'lib, ushbu mazmun jhati birikma tarkibidagi so'zlarning ma'nolariga asoslanadi. So'z birikmasi semantikasi so'z semantikasiga ko'ra aniqroq, chuqurroq, murakkabroq va to'laroq bo'ladi. Negaki, u bir nechta so'z ma'nosining o'zaro «qorishuvidan», ichki munosabatidan, zanjirli bog'lanishidan yuzaga keladi.

So'z birikmasi ham, aslida so'z kabi, atash vazifasini – nominativ vazifani bajaradi. Anig'i, so'z birikmasidagi atash vazifasi bir nechta so'zlarning (leksemalarning) o'zaro erkin sintaktik aloqaga, munosabatga kirishuviga ko'ra amalga oshadi. «Erkin sintaktik aloqa deganda esa so'zlarning muvaqqat, faqat nutq ehtiyoji va zaruriy atash vazifasini bajarish uchun tobe – hokim munosabatlariga kirishishi tushuniladi».¹⁷ Qiyoslang: *hayot – yoshlar hayoti; davlat – buyuk davlat; hikoya – hikoyani o'qimoq; sovuq – qorning sovug'i; gapirmoq – tez gapirmoq; olmoq – qo'l bilan olmoq; kirmoq – uyga kirmoq; imtihon – imtihondan o'tmoq va boshqalar.*

So'z birikmasi ham, aytilganidek, ifoda va mazmun, moddiy va ma'noviy jihatlarga egaligiga ko'ra morfema, leksema va so'z kabi til (nutq) birliklari bilan umumiylikni hosil qiladi.

So'z birikmasining o'ziga xosligi yana shundaki, u sintaktik birlik sifatida so'zdan farq qilsa, boshqa sintaktik birlik bo'lgan gap bilan umumiylikka ega bo'ladi. Ammo bu umumiylik asosida muayyan xususiyliklar, farqli jihatlar yotadi, ya'ni so'z birikmasi fikr ifodalamaydi. Shunga ko'ra u gapga xos fikriy tugallik intonatsiyasiga ega emas. So'z birikmasini tashkil qilgan a'zolar, aytilganidek, tobe-hokim munosabatida bo'lib, hokim so'z qaysi so'z turkumiga tegishli bo'lsa, u shu turkum nomi bilan ataladi. Demak, so'z birikmasining nomlanishida morfologik belgi-hokim so'z tegishli bo'lgan turkum asos hisoblanadi. Qiyoslang:

1. O'tli birikmalar: *baland bino, hashamatli saroy, sport zali, turon kurashi.*

¹⁷ H.Ne' matov, R.Sayfullayeva, M.Qurbonova. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari.-T., 1999, 19-bet.

2. Fe'lli birikmalar: *chiroqni yoqmoq, soatni taqmoq, qo'l bilan olmoq, tez o'qimoq.*

3. Sifatli birikmalar: *otdan baland, uydan kichik, temirdan qattiq, loydan yumshoq.*

4. Ravishli birikmalar: *pehından keyin, o'qdan tez, bolalardan ko'p.*

5. Sonli birikmalar: *o'quvchilarning biri, o'ndan to'qqizi, uchdan ikki.*

6. Olmoshli birikmalar: *tadbirkorlarning barchasi, daraxtlarning hammasi, o'yinchilarning uchovi.*

7. Modal so'zli birikmalar: *uyda bor, qo'limda yo'q.*

So'z birikmalari hokim komponentiga ko'ra o'zaro farqlanishidan, muayyan nomga ega bo'lishidan tashqari tuzilishiga ko'ra ham – tarkibida nechta mustaqil so'z (leksema) qatnashishiga ko'ra ham tavsiflanadi: so'z birikmasi tuzilishiga ko'ra sodda – ikki mustaqil so'zdan va murakkab – uch va undan ortiq mustaqil so'zdan tarkib topadi. Demak, so'z birikmalarini sodda va murakkab birikmalarga bo'lishda nutq birligi tarkibidagi mustaqil so'zlarning miqdori asos bo'lib xizmat qiladi. Qiyoslang: *mustaqillik ramzi, istiqlool g'oyasi, Prezidentimiz tabrigi, tunning yarmi, tog'dan baland, ruhiyatiga tegishli, fiziologik jarayon; kunduzgi bo'lim talabalari, imtihon sessiyasi yakunlari, oraliq nazorat savollar; minglab tomoshabin sig'adigan bino, hikoyani tezlik bilan qiziqarli yozmoq, Vatanimiz chegaralarini mardonavor qo'riqlayotgan yoshlar; mustaqillik yillari hashamatli qurilgan sport zali va boshqalar.*

Shunday qilib, nutq birligi bo'lgan so'z birikmasi nutqiy faoliyat mahsuli sifatida aslida-mohiyatan tarkibidagi so'zlardan, ularning ma'no mezonini asosida o'zaro birikuvidan-valentlik munosabatiga kirishuvidan yuzaga keladi. Bunda so'zlarning o'zaro birikib, so'z birikmasini (yoki gapni) hosil qilishi asosida so'zlarning valentlik imkoniyati–so'z valentligi yotadi.

So'z birikmasi tarkibidagi muayyan so'z - hokim so'z o'z ma'nosini to'la ochish, xususiylashtirish uchun muayyan boshqa bir so'zni – tobe so'zni talab etadi, ushbu so'z bilan birikadi – valentlik aloqasiga, munosabatiga kirishadi. Demak, valentlik so'zning xususiyati bo'lib, so'zning o'z ma'nosi asosida boshqa

soʻzlar bilan sintaktik munosabatga kirishuvini amalga oshirishdir. Boshqacha aytganda, valentlik nazariyasida muayyan soʻzning bir yoki bir nechta soʻzni oʻziga biriktirish-soʻz birikmasini hosil qilish xususiyatlari umumlashtiriladi.

Shunday qilib, soʻzlarning birikib, soʻz birikmasini hosil qilishi, dastavval, birikma tarkibidagi soʻzlarning maʼno imkoniyatiga koʻra amalga oshadi. Soʻzlar orasidagi semantik munosabat esa bevosita sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi, birikma konstruksiyasi tuziladi.

Soʻz birikmasi ham fonetik, leksik-grammatik va semantik jihatlarining birligidan tashkil topadi.

Xullas:

1. Soʻz birikmasi nutq mahsuli, nutq birligidir.
2. Soʻz birikmasi birdan ortiq mustaqil maʼnoli soʻzlarning oʻzaro birikuvidan tashkil topib, nisbatan aniq maʼno ifodalaydi, nutqda nominativ vazifa bajaradi.
3. Soʻz birikmasi komponentlari oʻzaro tobe-hokim munosabatida boʻladi.
4. Soʻz birikmasi hokim komponentining qaysi soʻz turkumiga tegishligiga koʻra turlicha nomlanadi (oʻsha turkum nomi bilan ataladi).
5. Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra sodda va murakkab birikmalarga boʻlinadi.
6. Soʻz birikmasi asosida soʻz valentligi–soʻzning valentlik imkoniyati yotadi.

2. 4. Gap

Gap ifoda va mazmun jihatlariga ega nominativ (alohida olinganda) va kommunikativ (matn ichida berilganda) birlik sifatida morfema, leksema, soʻz va soʻz birikmasi kabi til hamda nutq birliklari bilan umumiylikni hosil qiladi. Ammo gap nutq “vakili” sifatida qayd etilgan lisoniy birliklardan farqli jamiyatda kommunikativ vazifa bajaradi, kommunikatsiya akti birligi hisoblanadi. Til aloqa quroli boʻlish vazifasini gap orqali amalga oshiradi. Chunki gap fikr ifodalash vositasi sifatida faqat oʻziga xosligi bilan, semantik-grammatik, prosodemik shakllanganligi bilan boshqa lisoniy birliklardan ajralib turadi. Anigʻi, gap fikr ifodalash – axborot (xabar) berish va axborot (xabar) olish birligidir. Yuqorida

qayd etilgan boshqa barcha birliklar gap uchun qurilish materiali bo'lib xizmat qiladi.

Gap mazmun jihatida obyektiv borliq aniq holda emas, balki umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Shuningdek, gap mazmunida obyektiv borliqdan tashqari kishining mazkur borliqqa bo'lgan munosabati – modallik-kommunikativ modallik ham mavjud bo'ladi¹⁸.

Modallik esa predikativlikning muayyan ko'rinishi, tarkibiy qismi sifatida voqelanadi. Boshqacha aytganda, gapning grammatik asosini predikativlik – muayyan narsa-predmetning muayyan belgi-xususiyatini tasdiqlash yoki inkor qilish tashkil qiladi.

Xullas, gap predikativlik ifodasiga ega bo'lib, bu uning grammatik belgisi sifatida zamon, shaxs, modallik, mayl kabi grammatik sistemalarni-kategoriyalarni o'z ichiga oladi. Ayni vaqtda gapning predikativlikka ega bo'lishining o'zi bu birlikning o'ziga xos fonetik shakllanishini ham taqozo qiladi: predikativlik mavjud bo'lgan joyda, albatta, intonatsion shakllanish ham bo'ladi. Chunki intonatsiya gapning tashqi shaklidir. U gapning boshlanish va tugash chegaralarini ko'rsatadi, jumladan, delimitativ (chegaralash, ajratish) funksiyani bajaradi. Kishilarning o'zaro aloqa qilishlari gap orqali amalga oshirilgani uchun intonatsiya ham predikativlik kabi kommunikativ vazifani bajaruvchi vosita bo'lib, u gapning uchinchi muhim belgisidir.

Shunday qilib, gap obyektiv borliqni kishining unga munosabati orqali ifodalaydigan leksik-grammatik va intonatsion butunlikdan iborat bo'lgan alohida nutqiy formadir,¹⁹ nutq faoliyatidir. Qiyoslang: *O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat*. Ushbu gapda tasdiq, munosabat, intonatsion tugallik mavjud. Demak, gapni gap qiluvchi muhim jihatlar predikativlik va intonatsiyadir.

Gap nutq birligi-sintaktik birlik sifatida ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko'ra muayyan turlarga ajraladi. Gap mazmun tomoni orqali darak (*Vatan go'zal va tabiiy moddalarga boy*), so'roq (*Terrorizmni qoralamagan xalq bormi dunyoda?*), buyruq

¹⁸ S.Usmonov. O 'sha asar, 171-bet.

¹⁹ S.Usmonov. O 'sha asar, 172-bet.

(*Bugungi ishni ertaga qoldirma*) kabi xabarlar voqelanadi. Ushbu jarayonlar gap mantiqiy tomonining asosini tashkil qiladi.

Gaplar tuzilishga ko‘ra sodda (*Men keldim*) va qo‘shma (*Tun chekindi, kun boshlandi*) gaplarga bo‘linadi.

Xullas:

1. Gap ifoda va mazmun jihatlariga ega nutq birligidir.
2. Gap kommunikativ jarayon – fikr ifodalash birligi bo‘lib, semantik, grammatik va prosodemik shakllangandir.
3. Gapning grammatik asosini predikativlik tashkil qiladi.
4. Gap intonasion shakllanganligi bilan ham o‘ziga xosdir.
5. Gap ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko‘ra, muayyan turlarga ajraladi.
6. Til birligi sifatida gap qurilish modellari (qoliplar) nutqda nominativ birliklar va grammatik vositalar bilan to‘ldiriladi.

Umumiy xulosa shuki, til va nutq birliklari tilni-kommunikativ jarayonni harakatlantiruvchi, moddiy asos bilan ta‘minlovchi, ijtimoiy-amaliy vazifa bajarishi uchun xizmat qiluvchi kuchdir, vositalardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. В.М.Солнцев. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971.
2. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. –T., 1972.
3. Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. - М., 1975.
4. N.A. Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizov. Umumiy tilshunoslik. – T., 1979
5. R.Rasulov. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность.– Т., 1991.
6. H.Ne‘matov, O.Bozorov. Til va nutq. – T., 1993.
7. M.Q. Abuzalova. O‘zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi

va uning nutqda voqelanishi. Nomzodlik dissertasiyasi avtoreferati.-T., 1994.

8. H.Ne'matov, R.Rasulov. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T., 1995.

9. R.Rasulov.O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi. – T., 2005.

10. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – T., 2006.

11. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. .-T., 2010.